

הנקודה היהודית

על טורו השני של אלתרמן "הגנרלים בשבי"

זיוה שמיר

שבוע ימים לאחר שפרסם אלתרמן את השיר הראשון בסדרת "הטור השביעי" ("נקודת ארכימדס"; עיתון "דבר" מיום ל' בשבט תש"ג, 5 בפברואר 1943), נדפס השיר השני בשירי "הטור השביעי" ("הגנרלים בשבי", עיתון "דבר", מיום ז' באדר א' תש"ג, 12 בפברואר 1943, עמ' 2; בחתימת "נתן א.").

אלתרמן ידע מן הסתם ששירו השני עתיד להתפרסם ביום ז' באדר – יום הולדתו ופטירתו האגדיים של משה רבנו המשמש מאז קום המדינה יום הזיכרון של אותם חיילים אלמונים שמקום קבורתם לא נודע. אולי משום כך פָּלַל בו, חרף טיבו האירופוצנטרי, גם כעין סוגיה לאומית שתעניק לקוראיו רגע של הרפיה קומית. במילים אחרות: בשיר העוסק לכאורה כולו במלחמתם של הרוסים בגרמנים; שיר הרחוק כביכול ת"ק פרסה מן הנעשה ב"יישוב" – נשתרבה בין השיטין גם נקודה יהודית מפתיעה, הקושרת באופן לולייני (או, אם תרצו, "באופן מילולייני") את הנעשה בשדות הקרב שעל גדות הוולגה עם העלילות המסופרות בשירה העברית החדשה.

מה לתאריך הקשור במוות לבין אותם רגעים של comic relief ושל צהלה שאליהם ייחלו הבריות בארץ ובעולם בשנת 1943? סגנונו האוקסימורוני של אלתרמן התיר לעצמו ניגודים קיצוניים כאלה, ששיקפו עולם אפוקליפטי ואבסורדי שבו נתרופפו כל החישוקים.

השיר "הגנרלים בשבי" נכתב בעקבות מברק שנדפס בעיתון "הארץ" מיום 31 בינואר 1943 בזו הלשון: "ממוסקבה נמסרה הודעה מיוחדת: חיסול הצבא הגרמני בסטלינגראד נגמר. מפקד המחנה השישי, גנרל פון פאולוס, ראש-המטה שלו ועוד 11 גנרלים גרמנים ו-5 גנרלים רומניים, נלקחו בשבי". ברוח ידיעה זו, שנסכה בעם תקווה למיגורו של היטלר ולסיום המלחמה והשוואה, חיבר אלתרמן שיר כמו-דרמטי שבו הוא מעלה את

שיחתם ההיפותטית של שישה-עשר הגנרלים הכלואים בשבי הרוסי בעת דיונם במצב שאליו נקלעו.

במקום תלמידי-חכמים, היושבים בבית-המדרש בין התנור לכיריים **וזוקפים** **אגודל** בדיון הלכתי "עוקר הרים", כאן לפנינו גנרלים היושבים בבית-הכלא על הכיריים ועל התנור, **וזוקפים מונוקל** בידם (הלקסיקון הוא אותו הלקסיקון כמעט, אך מה רב ההבדל בין שתי הקבוצות של "הנפשות הפועלות" – תלמידי חכמים מול קציני וורמאכט). התיאורים בדבר הצפיפות בחדר ("בְּחֶדֶר הַקֶּטָן", "הַחֶדֶר קָטָן") מזכירים גם את שיר-העם הידוע "אויפֿן פריפעטשיק" ("על האח"), המתאר את לימוד האלפבית ב"חדר" הקטן והצפוף של ילדי ישראל בגולה. וכך הצטיירה בדמיונו של אלתרמן הצעיר תמונת הגנרלים שנלכדו בחדר הקטן והצר שבין כותלי הכלא.

לפנינו טור מזהיר, אך משום מה לא אסף אלתרמן את הטור הזה בקובץ "הטור השביעי", מהדורת 1948, והוא נותר בארכיון העיתון למשך ארבעים ושלוש שנים (עד שמנחם דורמן, נוצר מורשתו של אלתרמן, הוציא מן הגניזה ופרסמו שוב ב"מחברות אלתרמן", כרך ד', תשמ"ו, עמ' 11–12):

בְּחֶדֶר הַקֶּטָן שֶׁבְּחֶזֶן נִרְאָה לִי
רוֹבְצִים לָהֶם תְּגִיסֵי סֵרֶזֶן כְּמֵה גִּנְרָלִים.
אָחַד עָלֵי סִפָּה צוֹלַעַת עַל כְּרַעִים,
אָחַד עַל הַשֵּׁלְחָן, שְׁלֶשָׁה עַל הַכִּירִים,
אָחַד עָלֵי אַרְגֵּז, צָנוּף כְּמוֹ כְּדוּר,
וּפְלֶדֶם מְרֶשֶׁל
יוֹשֵׁב עַל הַתְּנֹר.

אֹמֵר בְּקוֹל מְרִיר הַגִּנְרָל פּוֹדְרִיטְלִיךְ
גְּמָאנוּ מְרַחֲקִים וּקְרִבּוֹתֵינוּ רַבּוּ...
וּמָה יֵצֵא מִזֶּה? יוֹשְׁבִים כֶּד, גִּנְץ גְּמִיטְלִיךְ...
אָמְנִם הַחֶדֶר קָטָן, אֵךְ כָּל הַמְּפַקְדָה בּוּ.

עוֹנָה לוֹ גִּנְרֵל רוֹמְנִי כְּגוֹנָח :
"כּוֹ, אֶקְסֶלֶנְץ, נְכוֹן, אִם יֵשׁ חֶבְרָה יֵשׁ נַחַת.
לִי, לִיוֹשֵׁב בְּפַח, פְּשוּט יוֹתֵר שְׂמֵחַ
שְׂגָרְמָנִים גַּם הֵם יוֹשְׁבִים אֵתִי בְּיַחַד".

אֲזֵ בְּזָקִיפַת מוֹנוֹקֵל, גִּנְרֵל פּוֹרְקֶרוֹ
מִשְׂמִיעַ נְהִימָה מִתַּחַת לַכִּירִים :
"הַכֵּל אֶסָּבֵל בְּשִׁבִיל הַפִּירָר, מִיְּנָה הָרוֹן,
אֲדָ הָרוֹמְנִי כְּבָר מִתְחִיל בְּשׁוֹיִנְרִי".

הַקּוֹלוֹנָל פּוֹרְגְרוֹס מַעִיר אֲזֵ, קָר כְּשֵׁיט :
הַפִּירָר אֶסְטֶרְטֵג הוּא, אֲדָ בְּכִלְזֵאת בְּרֶסְקִי...
עֲלָה עַל סְטֵלִינְגֶרֶד כְּכַפִּיר, עֲמַד כְּתֵישׁ,
וְרָץ בְּחִזְרָה כְּסוֹס בְּכַבִּישׁ הַקּוֹרְסְקִי...

כּוֹ, מִיְּנָה הָרֶשֶׁפֶטוֹן... הַקְּשִׁיבֵנו לְדַבְרֵי נָא,
הַתְּחִילָה חֲתֻנָּה! וּבֵאֵפוֹ אִינְטֶגְרָלִי!
אֲגַב, הַבּוֹלְשֵׁוֹיִקִים כְּבָר בְּתוֹךְ אוֹקְרִינָה,
וּטְשֵׁרְנִיחוּבְסְקִי שֵׁם אֶחָד הַגִּנְרֵלִים...

עַל כֵּן קִצִּיר־הַמִּשְׁמֵר, גּוֹרְדֵנְץ הַנִּידָ יוֹסְקִיו,
עוֹנָה מִן הַמַּפְתָּן : צִדֵק הַקּוֹלוֹנָל כָּאוֹ!
אִם שֵׁם הַגִּנְרֵל הַפַּעַם טְשֵׁרְנִיחוּבְסְקִי,
תִּרְגִּישׁוּ מַה פְּרוּשׁ חֲתֻנָּתָה שֶׁל אֶלְקָה!

אָכוּ, הַחֲתָנָה רַק מִתְחִילָה רוֹעֶמֶת
וְעוֹד הַמַּחְנוֹת יוֹסִיפוּ וַיִּבְקִיעוּ
וְאֶלְקָה בְּעֶצְמָה גַם הִיא עֲכָשׁוּ לוֹחֶמֶת,
אִם בְּסִבִּיבוֹת אוֹרִיּוֹל וְאִם בְּפֶלֶךְ קִיּוֹב...

וְאֶלְקָה, הִיא גַם הִיא עֲזָרָה קָצֵת, בֵּין הַיָּתֵר,
שֶׁתִּזְדַּמְּנוּ אֵלַי גַּם־יַחַד לְאֶכְסֵנִיָּה
וְכִכָּה נִשְׁתַּדְּדֵל בְּלִנּוּ – דוֹנְרוֹטֵר! –
שֶׁיִּתְנוּסֶף לְכֶם הַפִּירָר לְקוֹמְפִּינִיָּה!

זֹאת הַנִּיךְ סָח, וְסָב עַל עֲקֵבוֹ – חַת־שִׁתִּים!
וְעַל דְּבָרָיו הַלְלוּ, נְבוּנֵי הַטַּעַם,
לֹא הַמַּחְבֵּר בְּלִבָּד חוֹתֵם בְּשִׁתֵּי יָדָים,
כִּי הַקּוֹרְאִים גַּם הֵמָּה יִחְתְּמוּ הַפַּעַם!

נתן א.

בספרות העברית החדשה מתוארים בטלניו של בית-המדרש כשהם רובצים בין התנור לכיריים, ובשיר "שירתי" של ביאליק החתול הרובץ על הכיריים בבית היהודי הדל. בל נשכח: "בין תנור לכיריים" הוראתו: מקום בזוי ושפל שאליו מתנקזים היסודות הלא מכובדים של החברה (על יסוד תענית ל, ע"ב). כאן, בעזרת מילים המתארות את המציאות העיירתית המזרח-אירופית, שרבים מיהודיה נשמדו בשואה, מתאר אלטרמן (מעשה "עולם הפוך") את הצוררים שאיבדו את כוחם, הובסו בקרב, ועתה הם יושבים בין כותלי הכלא, בקיטון צר ובזוי.

נזכרת כאן תבוסתם של הגרמנים בסטלינגרד (שבאה חודשיים-שלושה לאחר תבוסתם בקרב אל-עלמיין השני), שבישרה את התחלת המהפך שהוליך למיגור המשטרים הטוטליטריים ולהחזרת הסדר והחופש על כנם. בין הגנרלים היושבים בכלא יש כבר כאלה המערערים על "גדולתו" של היטלר וכבר מתחילים לדבר בגנותו. עם הכשלונות והתבוסה חולפת לה התהילה.

ובין הגנרלים הרוסים שהביסו את הגרמנים נזכר גם הגנרל איוון דנילוביץ' טשרניחובסקי, שבעת הקרבות היו היהודים משוכנעים בזהותו היהודית, אך אחרי הניצחונות הדגישו השלטונות את רקעו הרוסי. קשה לדעת מה הייתה זהותו המדויקת של הגנרל טשרניחובסקי. פרופ' דן עמיר, פרופסור למתמטיקה ורקטור לשעבר של אוניברסיטת תל-אביב, בידעו באופן עמום על קשר משפחתי רחוק בינו לבין הגנרל המהולל, חיבר ספר רב-היקף בשם "חידת צ'רניאחובסקי", ובו ניסה להתחקות אחר מוצאו של הגנרל.

האם היה הגנרל צ'רניחובסקי יהודי, כפי שהאמינו רבים? האם היה נוצרי שהשתייך לכנסייה האורתודוקסית האוקראינית כפי שנכתב עליו בביוגרפיות הרשמיות של ברית המועצות? האם שוכתבו ביוגרפיות אלה כדי שלא לזכות יהודי במְזָכָה (credit) על עלילות הגבורה רבות-המשמעות של הגנרל נגד צבא היטלר שהביאו למפנה קריטי בהיסטוריה של אירופה ושל העולם כולו? עד עצם היום הזה לא הגיעה החידה לפתרונה.

גם אלתרמן, שחיבר את שירו כשנתיים לפני נפילתו של איוון דנילוביץ' טשרניחובסקי בקרבות בפרוסיה, לא התיימר לפתור את חידתו של הגנרל, אך ביצע כעין תרגיל של "הלחמה" בינו לבין המשורר שאול טשרניחובסקי, וקבע בטורו "הגנרלים בשבי": "אם שם הגנרל הפעם טְשֶׁרְנִיחֹבְסְקִי, / תִּתְגַּיֵּשׁוּ מֵה פְּרוֹשׁ הַחֲתָנָה שֶׁל אֶלְקָה!". ומדוע בחר אלתרמן ב"חתונתה של אלקה" מכל האידיליות של טשרניחובסקי המתארות את ההווי העממי בדרום רוסיה ובשדות אוקראינה? אולי משום שבאידיליה זו יש קרב – מטפורי אמנם – ובו אבני קלע ובליסטראות, סוללות ודייק, כמו בקרב אמיתי.

האידיליה הארוכה פותחת בהכנות לקראת נישואי אלקה, בתו היחידה של ר' מרדכי – סוחר תבואה עשיר. ערב החתונה, בעודו נרגש ופזור דעת נאלץ ר' מרדכי לשמוע את טענותיו ומענותיו של הקבלן שבא לדון אתו על ההתחייבויות, והוא חש עצמו כמי שנקלע לשדה קרב:

מְשָׁל לְמָה הָיָה דוֹמָה מְרֻדְכִי בְּאוֹתָהּ הַשְּׁעָה?
דוֹמָה לְבַר-שׁוּרָא שֶׁבָּא בְּמִצּוֹר וּבְמִצּוֹק וְהָאוֹיֵב
בָּנָה עָלָיו הַדֵּיּק וַיִּשְׁפֹּךְ מִסָּבִיב לוֹ סוּלָלָה,

זֶרֶק בּוֹ אֲבָנֵי-הַקֶּלַע וְחָצִים רַב וּבְלִיסְטֶרָאוֹת.
כָּכָה יָשֵׁב אִזּוּ מְרַדְּכֵי וְהַקְּבָלָן קוֹלֵעַ אֲבָנִים.

אלתרמן "ניפס" כביכול את הגנרל טשרניחובסקי באמצעות החיבור המילולי הווירטואלי שערך בינו המשורר טשרניחובסקי. כך עודד את קוראיו בשעה קשה, אך מעוררת ניצני תקווה לעתידו של העולם החופשי. כשראה אור טורו השני של אלתרמן כבר הוכרע הקרב על סטלינגרד ואחרוני הכוחות של מדינות הציר כבר נכנעו לכוחות הסובייטיים, רך עדיין היה הכול שרוי בערפל הקרב – בדם ואש ותימרות עשן. אף-על-פי-כן השיר רואה בחזון מבעוד מועד את צירופו של היטלר אל חבורת הגנרלים המובסת, וזאת כשנתיים וחודשיים לפני קצו של הצורר.

כאן ובמקומות אחרים ניתן להבחין ביכולתו של אלתרמן להעלות במרומז פרוגנוזות נבואיות, שלמים הוכיחו את עצמן. הוא לא עשה כן כמי שקורא בכדור של בדולח, אלא כמי שיודע לנתח מצבים ותהליכים בכלים של איש מדע ושל היסטוריוסוף, ולהוסיף על הניתוח המושכל גם את חזונו האינטואטיבי וגלוי העיניים של איש הרוח. גישתו איננה גישה אֶסְכְטוֹלוֹגִית או מיסטית, כי אם גישה המגלה תערובת של פְּרַגְמָטִיזְם ושל רגש. תפיסתו של אלתרמן היא תפיסה אֶנְלִיטִית בהירת עין – רציונלית ורגשית כאחת – שבמרכזה המחויבות של איש הרוח לָעָם ולמשפחת העמים כולה.